

Het leven van teksten

REDACTIE
KIENE BRILLENBURG WURTH
ANN RIGNEY

**HET LEVEN
VAN TEKSTEN**

EEN INLEIDING TOT DE
LITERATUURWETENSCHAP

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Afbeelding omslag: Getty Images®, Collection Stone, 'Young couple reading books surrounded by other books'

Ontwerp omslag: Mesika Design, Hilversum
Vormgever binnenwerk: V3-Services, Baarn

ISBN 978 90 5356 877 4
E-ISBN 978 90 4850 844 0
NUR 617

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006

Eerste druk 2006
Tweede, herziene druk 2008
Derde druk 2009
Vierde druk 2012
Vijfde druk 2016

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Dankwoord	9
Voorwoord	11

TER ORIËNTATIE

1 HET VAK

Ann Rigney

1.1	Inleiding: wetenschappelijke kaders	19
1.2	Wetenschap is nooit af...	19
1.3	In gebieden verdeeld: hard, minder zacht, zacht?	23
1.4	Humaniora, letteren, geesteswetenschappen, cultuurstudies	27
1.5	Cultuurwetenschappen in een spanningsveld	32
1.6	De literatuurwetenschap op een interdisciplinair kruispunt	36
1.7	Accenten binnen de literatuurwetenschap	38
1.8	Ter afsluiting: discipline en diversiteit	40

2 DE VEELZIJDIGHEID VAN LITERATUUR

Ann Rigney

2.1	Inleiding: levensvatbare teksten	45
2.2	Poëtische teksten	48
2.3.	Verhalende teksten	53
2.4	Reflectie	56
2.5	Plezier	60
2.6	Classificatie: genres	62
2.7	Waardering en canonvorming	65
2.8	Ter afsluiting: kruispunt van tekst en waarde	73

TEKSTEN

3 TEKSTEN EN INTERTEKSTUALITEIT

Ann Rigney

3.1	Inleiding: weg uit de schrijversbuurt	79
3.2	Teksten	80
	<i>Woorden, materiële drager, esthetisch object</i>	80
	<i>Paratekst</i>	85
3.3	Intertekstualiteit: de relaties tussen teksten	89
	<i>De conventionaliteit van taal</i>	89
	<i>De conventionaliteit van teksten</i>	95
	<i>Intertekstuele relaties</i>	100
3.4	Ter afsluiting: de ondode auteur	104

4 INTERMEDIALE POËTICA

Kiene Brillenburg Wurth

4.1	Inleiding: intermedialiteit en het poëtische	115
4.2	Poëtische theorie, dichtkunst en verder	117
4.3	Ritme en metrum in klank en beeld	124
4.4	Ironie	132
4.5	Metafoor en montage	138
4.6	Transmedialiteit en remediatie	145
4.7	Intermedia, intermedialiteit en multimedialiteit	148
4.8	Ter afsluiting: literatuurwetenschap en mediastudies	154

5 VERHALEN

Ann Rigney

5.1	Inleiding: de narratologie	159
5.2	Het verhaal: een medaille met twee kanten	160
5.3	Verhaalwerelden	162
	<i>Personages</i>	162
	<i>Handelingen: plots</i>	168
5.4	Verteltechnieken	175
	<i>Vertellers</i>	176
	<i>Spelen met de tijd</i>	180
	<i>Focalisatie</i>	183
	<i>Meerstemmigheid</i>	189
5.5	Ter afsluiting: identiteit en identificatie	191

LEZEN

6 DE LEZER IN DE TEKST*Harald Hendrix*

6.1	Inleiding: de relatie tekst – lezer – betekenis	201
6.2	Receptietheorie	204
6.3	Expliciete lezers	206
6.4	Impliciete lezers	212
6.5	Passieve en actieve lezers	217
6.6	Spanning	222
6.7	Ter afsluiting: literatuurwetenschap en receptie-esthetica	226

7 REËLE LEZERS*Els Andringa*

7.1	Inleiding	231
7.2	Het leesproces	233
7.3	Lezers en hun kenmerken	242
7.4	Betrokkenheid en emoties	250
7.5	Ter afsluiting	256

8 BETEKENIS EN INTERPRETATIE*Kiene Brillenburg Wurth*

8.1	Inleiding: kaderen en interpreteren	263
8.2	De traditionele hermeneutiek: zoeken naar de oorsprong	265
8.3	Interpretatie als dialoog	271
8.4	Tekens en betekenis: een semiotisch perspectief	276
8.5	Woord, na woord, na woord: differentie en deconstructie	280
8.6	Ter afsluiting: interpretatie is nooit af	287

LITERATUUR ALS CULTUREEL MEDIUM

9 TEKSTEN EN CULTUURHISTORISCHE CONTEXT*Ann Rigney*

9.1	Inleiding: een gelukkige huisman anno 2002	295
9.2	Cultuur en samenleving	297
9.3	Literatuur en samenleving	303
	<i>Conservering: hoe literatuur je alweer laat shoppen</i>	307
	<i>Kritiek: hoe literatuur je tegenspreekt</i>	308
	<i>Verwerking: hoe literatuur de realiteit betekenis geeft</i>	309
9.4	Hoe de literatuur in de loop van de tijd verandert, en waarom	313

9.5	Literatuur en cultureel geheugen	320
9.6	Ter afsluiting: de literatuurwetenschap als historische wetenschap	328
10	TUSSEN 'HOOG' EN 'LAAG'	
	<i>Kiene Brillenburg Wurth</i>	
10.1	Inleiding: canons en diners	335
10.2	Massacultuur en artistieke cultuur	336
10.3	Symbolisch kapitaal en cultureel snobisme	341
10.4	Hoog en laag door elkaar: volkscultuur en elitecultuur	347
10.5	Canonhouders en canonbrekers	352
10.6	De canon op zijn kop	355
10.7	Ter afsluiting: literatuurwetenschap van de toekomst	359
11	LITERAATUUR ALS KOLONIAAL EN POSTKOLONIAAL DISCOURS	
	<i>Kiene Brillenburg Wurth</i>	
11.1	Inleiding: ruimtes op de achtergrond	365
11.2	Imperialisme, kolonialisme en postkolonialisme	367
11.3	Koloniale discoursen en ideologiekritiek	370
11.4	Het analyseren van koloniale discoursen	373
11.5	Postkoloniale literatuur: de Ander herschrijft zichzelf	381
11.6	Postkoloniale literatuur: <i>mimicry</i> , taal, <i>displacement</i> en hybriditeit	385
11.7	Ter afsluiting: teksten en culturele identiteiten	391
	Glossarium	395
	Scholen in de literatuurwetenschap	421
	Namenregister	429
	Verantwoording	432

DANKWOORD

Vanaf het begin is *Het leven van teksten* een collectieve onderneming geweest. Dit komt omdat het boek verschillende auteurs heeft, maar ook omdat wij als redacteuren gedurende de hele rit door anderen zijn ondersteund. Wij kunnen hier niet alle namen noemen van de vele collega's en studenten aan wie wij dank zijn verschuldigd. Maar enkele namen mogen hier echt niet ontbreken.

Het leven van teksten is voortgekomen uit een langlopend project van de Utrechtse Letterenfaculteit dat als doel had de cursus 'Inleiding Literatuurwetenschap' van eigentijds studiemateriaal te voorzien. Het project werd financieel mogelijk gemaakt door een subsidie van de Universiteit Utrecht. Het was geïnitieerd en in de eerste fase begeleid door Harald Hendrix, die ook als auteur betrokken is gebleven bij het project. Wij willen hem hier in de eerste plaats bedanken voor zijn visie en inzet bij het begin van wat uiteindelijk een meerjarig project bleek te zijn.

Wij hebben ook van het begin tot het eind van dit project mogen profiteren van de deskundige inbreng en morele steun van onze naaste collega's van de Utrechtse opleiding Literatuurwetenschap. De afzonderlijke hoofdstukken dragen vaak de sporen van hun werk, zowel in de bibliografie als in bepaalde passages waar hun inzichten verwerkt zijn. Toen het boek in een eerste versie af was, hebben ze zich collegiaal ingespannen om ons werk opnieuw grondig te lezen en ons van prikkelende suggesties te voorzien. In het bijzonder willen wij hier graag onze dank betuigen aan Els Andringa (tevens auteur van hoofdstuk 7), Jeroen Bons, Frank Brandsma, Frank de Glas, Joost Kloek, Jeroen Salman, Dick Schram, Christa Stevens, Hans van Stralen en Joachim von der Thüsen. Wij hebben daarnaast duidelijk kunnen profiteren van de reacties van Ingrid Glorie, Dafne Jansen en Marco de Waard, die als docenten een eerste versie van dit tekstboek in de praktijk hebben gebracht. Ook andere collega's in de Utrechtse faculteit Geesteswetenschappen, in het bijzonder Geert Bu-

elens, Elena Carillo, Sonja Herpoel, Arthur Langeveld en Paul Wackers, hebben ons waardevolle suggesties gedaan.

Wij hebben ook veel profijt gehad van de collegiale inbreng van andere deskundige lezers. In het bijzonder willen wij Liesbeth Korthals Altes bedanken voor haar grondige commentaar op het manuscript als geheel. Haar 'vreemde ogen' hebben ons gedwongen een aantal dingen aan te scherpen en te verbeteren. Daarnaast hebben Joep Leerssen en Sander van Maas ons op cruciale momenten van advies voorzien.

Amsterdam University Press heeft de ontwikkeling van het manuscript met zorg begeleid. Wij danken Francien Olthof, Christine Waslander, Annië Meinders en Marieke Soons voor hun inzet, geduld en precisie.

Achter de schermen heeft een steeds wisselend team van studenten aan het project gewerkt, in de allereerste fase onder deskundige leiding van Liedeke Plate en Kristine Steenbergh en later van Catherien Hamerslag. Zonder hun enthousiasme en dat van hun teams was het *Het leven van teksten* minder vitaal geweest. De technische ondersteuning van Louis des Tombe is van onschatbare waarde gebleken. Voor de redactionele bewerking en afwerking van de syllabus waren wij nergens geweest zonder het grondige werk van Paul Bijl. Barend Wallet en Dirk van der Lingen hebben ons in de laatste fase ook uit de brand geholpen. Dirk is ook verantwoordelijk geweest voor het maken van het namenregister.

Het leven van teksten is als studieboek bedoeld. Toen het nog in de maak was, hebben wij het geluk gehad dat wij het konden voorleggen aan grote groepen studenten. Als ervaringsdeskundigen hebben ze ons met hun spitse commentaar vaak een stuk verder geholpen. Gelukkig hebben ze ons ook het vertrouwen gegeven dat wij op het goede spoor zaten. Wij zullen hier niet alle namen noemen van iedereen die op deze manier een bijdrage aan het boek heeft geleverd, alleen de hoop uitspreken dat in de toekomst hun medestudenten de vruchten mogen plukken van hun oplettendheid.

Utrecht, juni 2008

*Kiene Brillenburg Wurth
Ann Rigney*

VOORWOORD

Het leven van teksten: onze titel is ontleend aan het werk van Ferdinand de Saussure, een van de grondleggers van de moderne cultuurstudies. Hij stelde aan het begin van de twintigste eeuw een nieuwe wetenschap voor die ‘het leven van tekens in de samenleving’ zou bestuderen. Waar zijn aandacht uitging naar tekens in het algemeen, zijn wij geïnteresseerd in iets specifiekers: de literatuur. In het spoor van Saussure gaan wij ervan uit dat ook teksten kunnen ‘leven’.

De literatuurwetenschap gaat volgens ons dan ook veel verder dan de studie van geïsoleerde teksten op een virtuele boekenplank. Het gaat ons om het ‘leven van teksten in de samenleving’. Hieronder verstaan wij de manier waarop mensen teksten schrijven, maar ook de manier waarop ze met boeken en verhalen omgaan, hoe nieuwe teksten eerdere teksten en andere media bewerken en hoe teksten vertaald worden naar andere media en kunstvormen. Wij stellen ons de vraag waarom bepaalde teksten zo fascinerend of betekenisvol worden gevonden dat ze lang voortleven in de samenleving: als herdrukken, als toneel- of filmbewerkingen, in het onderwijs, in het lezen in de privésfeer en, niet in de laatste plaats, in de manier waarop mensen naar de wereld kijken. Literatuur is nooit af: ze is steeds in de maak.

Het culturele leven van literaire teksten in kaart brengen en dit leven relateren aan hun belang voor de samenleving: dat is voor ons het doel van de literatuurwetenschap. Deze overtuiging ligt ook ten grondslag aan de opzet van ons boek.

Opzet

Deze studie is bedoeld als eerste kennismaking met een veelzijdig en dynamisch vak. Het boek bestaat uit elf hoofdstukken, verdeeld over vier clusters.

TER ORIËNTATIE Het eerste deel is een globale verkenning van de literatuurwetenschap als academische discipline.

1. **Het vak** biedt een eerste verkenning van de plaats van de literatuurwetenschap in het hedendaagse onderzoekslandschap.
2. **De veelzijdigheid van literatuur** geeft een eerste verkenning van het studieterrain van de literatuurwetenschap en gaat in op het samenspel van factoren dat ervoor zorgt dat sommige teksten een lange levensduur hebben en worden gekoesterd in de cultuur.

TEKSTEN Het tweede deel geeft vanuit verschillende invalshoeken een inleiding tot de tekstanalyse en tot het medium 'tekst'.

3. **Teksten en intertekstualiteit** beschrijft de verschillende dimensies van het tekstuele medium en laat daarbij zien hoe teksten voortdurend op elkaar voortbouwen.
4. **Intermediale poëtica** gaat in op de vraag hoe media op elkaar reageren en hoe traditionele concepten uit de poëtica ingezet kunnen worden voor de analyse van andere media naast de dichtkunst.
5. **Verhalen** analyseert de constructie van verhaalwerelden en de invloed van verteltechnieken op de manier waarop lezers personages en handelingen waarnemen.

LEZEN Het derde deel geeft vanuit verschillende invalshoeken een inleiding tot onderzoek naar lezers en de relatie tussen lezers en literaire teksten.

6. **De lezer in de tekst** laat zien hoe literaire teksten een beroep doen op lezers en hun reacties kunnen sturen.
7. **Reële lezers** gaat in op onderzoek naar de reacties van reële lezers en de psychologie van het lezen.
8. **Betekenis en interpretatie** geeft een overzicht van opvattingen met betrekking tot de professionele interpretatie van teksten.

LITERATUUR ALS CULTUREEL MEDIUM Het vierde deel geeft een inleiding vanuit de literatuurwetenschap tot de historische en kritische cultuuranalyse.

9. **Teksten en cultuurhistorische context** laat zien hoe teksten gebonden zijn aan de culturele context waarin ze zijn gemaakt, maar tevens hoe ze buiten hun oorspronkelijke context gelezen kunnen worden.

10. **Tussen ‘hoog’ en ‘laag’** beschrijft en problematiseert het traditionele onderscheid tussen ‘hoge’ literatuur en andere, zogenaamd ‘lage’ cultuurvormen vanuit een sociologisch, cultuurhistorisch en cultuurkritisch perspectief.
11. **Literatuur als koloniaal en postkoloniaal discours** behandelt de relatie tussen romans en het (post)kolonialisme ter illustratie van de rol die fictie kan spelen in de totstandkoming of ondermijning van culturele vooroordelen en werkelijkheden.

Het geheel wordt afgesloten met twee bijlagen: een **Glossarium** van kernbegrippen en een overzicht van enkele **Scholen** in de literatuurwetenschap uit heden en verleden.

Leeswijzer

Elk hoofdstuk is opgebouwd rond een aantal *kernbegrippen*. Deze kernbegrippen zijn in de tekst *cursief weergegeven* en bovendien in de marges gesignaleerd. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf getiteld ‘Verder lezen’, waarin een korte lijst met aanbevolen werken te vinden is.

Elk hoofdstuk bestaat verder uit een *hoofdtekst* en *uitweidingen* in gekleurde tekstvakjes. Deze uitweidingen hebben een aanvullende functie ten opzichte van het hoofdargument. Ze bieden soms extra informatie over een bepaald onderwerp, soms een extra illustratie van een kernbegrip.

Een overzicht van alle kernbegrippen met daarbij behorende definities is te vinden in de bijlage **Glossarium**. De kernbegrippen zijn daar in alfabetische volgorde opgenomen. Naast elke definitie staat het nummer van het hoofdstuk waarin het kernbegrip ingeleid wordt; achter elke definitie staan doorverwijzingen naar verwante begrippen.

Een sterretje (*) achter een woord betekent dat dit de naam betreft van een school binnen de literatuurwetenschap. Bij de definities van de kernbegrippen hebben wij waar dat relevant is de school aangegeven waarvoor het begrip in het bijzonder van belang is geweest. In de bijlage **Scholen in de literatuurwetenschap** is een korte omschrijving van de betreffende school te vinden. Onze inleiding is probleemgericht (elk hoofdstuk gaat dus in op een ander aspect van de literatuur) en biedt geen systematisch overzicht van de ontwikkeling van het vak. Met behulp van zulke verwijzingen hopen wij wél een basisidee te geven van de verschillende tradities binnen ons vak.

Ter ondersteuning van het boek bestaat een **website** met digitale werkboeken en illustraties van de kernbegrippen uit verschillende taalgebieden. Deze is te vinden via <http://gathering.let.uu.nl/lws>.

De auteurs

De auteurs zijn allen verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht: Els Andringa (docent-onderzoeker Literatuurwetenschap) is auteur van hoofdstuk 7, Kiene Brillenburg Wurth (docent-onderzoeker Literatuurwetenschap) is auteur van de hoofdstukken 4, 8, 10 en 11, Harald Hendrix (hoogleraar Italiaanse taal en cultuur) is auteur van hoofdstuk 6 en heeft ook meegewerkt aan hoofdstuk 5, Ann Rigney (hoogleraar Algemene Literatuurwetenschap) is auteur van de hoofdstukken 1, 2, 3, 5 en 9.

TER ORIËNTATIE

1

HET VAK

ANN RIGNEY

In dit hoofdstuk wordt de literatuurwetenschap binnen het bredere kader van de wetenschapsbeoefening en de wetenschapsdynamiek geplaatst. De literatuurstudie wordt in een interdisciplinair spanningsveld als een van de cultuurwetenschappen gepresenteerd. Ten slotte wordt een schets gegeven van de verschillende invalshoeken en specialismen binnen ons vak.

- 1.1 Inleiding: wetenschappelijke kaders
- 1.2 Wetenschap is nooit af...
- 1.3 In gebieden verdeeld: hard, minder zacht, zacht?
- 1.4 Humaniora, letteren, geesteswetenschappen, cultuurstudies
- 1.5 Cultuurwetenschappen in een spanningsveld
- 1.6 De literatuurwetenschap op een interdisciplinair kruispunt
- 1.7 Accenten binnen de literatuurwetenschap
- 1.8 Ter afsluiting: discipline en diversiteit

1.1 Inleiding: wetenschappelijke kaders

Literatuurwetenschap: de naam heeft iets paradoxaals. Om wat voor wetenschap kan het gaan wanneer de basis ligt in leesplezier? Hoe komt men van een persoonlijke interesse in literatuur naar een wetenschappelijke houding ten opzichte van boeken en alles wat daarmee te maken heeft? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal.

De komende pagina's bieden een eerste verkenning van ons vak. Wij bespreken achtereenvolgens de wetenschap in algemene zin, de verschillende takken binnen de cultuurwetenschap en tot slot de literatuurwetenschap en haar subspecialismen. Doel is het bepalen van de plaats van de literatuurwetenschap binnen het academische landschap. Met deze opzet willen we duidelijk maken dat literatuurwetenschappers altijd binnen kaders werken: het kader van het vak zelf, van verwante vakken in de letterenfaculteit en van de wetenschap in haar breedste zin. Deze kaders liggen niet voor eens en altijd vast, maar worden steeds opnieuw gedefinieerd. Ook dit hoofdstuk vormt een herdefiniëring van ons vak.

1.2 Wetenschap is nooit af...

wetenschap [...]

3. (in meer abstr. zin) het systematisch geordende geheel van het weten en van de regels, wetmatigheden, theorieën, hypothesen en systemen waarmee verdere kennis verkregen kan worden [...]

(in meer concr. zin) het weten (als boven) op een speciaal gebied.

Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*

Zoals de definitie van Van Dale laat zien, gaat het bij 'wetenschap' niet zozeer om kennis als zodanig, maar om het *verkrijgen van* verdere kennis. In die zin is wetenschap altijd 'werk in uitvoering'. Advertenties voor vacatures bij de Universiteit Utrecht maken dit steeds opnieuw duidelijk met het kopje 'Wetenschap is nooit af'.

Een onderzoekende houding ligt dus ten grondslag aan de wetenschapsbeoefening: ongenoege met wat wij al weten. Niet voor niets stond een in 1995 door UNESCO georganiseerd congres over wetenschap in het teken van 'wat wij nog niet weten' (*Qu'est-ce qu'on ne sait pas?*).¹ Anders gezegd: een wetenschapper is niet zozeer iemand die veel kennis in huis heeft (een geleerde die stukjes kennis verzamelt zoals een verzamelaar zijn postzegels), maar veeleer iemand die voortdurend vraagtekens plaatst bij opvattingen die hem of haar niet meer overtuigen. Een wetenschapper is nieuwsgierig en denkt kritisch na. Wie meent de waarheid aangaande de wereld in pacht te hebben, heeft juist geen wetenschappelij-

ke houding. Dit betekent onder meer dat meedoen aan wetenschappelijk onderwijs meer inhoudt dan 'dingen leren'. Het is veeleer een kwestie van vragen leren stellen en onwetendheid onderkennen, om vervolgens met geduld en passie de zaak uit te zoeken.

wetenschapsfilosofie

Deze visie op wetenschap als een activiteit (als een 'zoeken naar' kennis) gaat uit van een bepaald wetenschapsfilosofisch standpunt. De *wetenschapsfilosofie* is de tak van de filosofie die zich bezighoudt met de grondslagen van de wetenschapsbeoefening en vervolgens normatieve uitspraken doet over hoe het er in de wetenschap aan toe dient te gaan. Wetenschapsfilosofische reflectie leidt dus niet alleen tot uitspraken over de bestaande praktijk, maar ook tot het creëren van nieuwe mentale kaders voor toekomstig onderzoek.

constructivisme

De nadruk op het 'zoeken naar' kennis maakt dat wij ons wetenschapsfilosofisch vertrekpunt 'constructivistisch' noemen. Het *constructivisme* ligt aan de basis van de hedendaagse wetenschapsfilosofie. Kennis, zo meent de constructivist, is niet opgesloten in de wereld zoals een diamant verborgen is in een mijn. Ze wordt *gemaakt* doordat mensen bepaalde aspecten van de wereld op een systematische wijze gaan bestuderen en vervolgens uit hun onderzoek conclusies trekken. Als je eenmaal erkent dat kennis het product is van menselijke inspanning, dan is het niet meer zo zinvol om te spreken over 'de waarheid' in het enkelvoud. Volgens constructivisten zijn er verschillende waarheden, die ieder afhankelijk zijn van je onderwerp en van de wetenschappelijke context waarbinnen je werkt.

Het constructivisme is echter geen vrijbrief om te zeggen dat alle visies op een bepaalde zaak gelijkwaardig zijn. Integendeel: wetenschappelijke kennis is weliswaar geconstrueerd, maar pretendeert juist meer dan een mening of aanname te zijn. Om als wetenschappelijke kennis te gelden, om als voorlopig 'waar' te worden aangenomen, moet een stelling anderen overtuigen volgens bepaalde normen.

Kennis wordt in eerste instantie 'gemaakt' doordat mensen met specifieke vragen naar de wereld kijken. Dat er geen antwoorden zonder vragen zijn, wordt op een geestige manier verbeeld in de sciencefictionroman *Life, the Universe, and Everything* (1984) van Douglas Adams (1952-2001). Het verhaal gaat over een megacomputer die het antwoord op alles – 'life, the universe, and everything' – moet geven. Uiteindelijk komt hij met het teleurstellende antwoord '42', met daarbij de toevoeging, 'maar wat was eigenlijk de vraag?'

Vragen creëren studieobjecten, dat wil zeggen: niet de objecten *zelf*, maar de objecten *als onderwerp van studie*. Neem het geval van een oude tafel: een kunsthistoricus zal geïnteresseerd zijn in het ontwerp en een fysicus in het gewicht dat de tafel kan dragen. Het gaat om hetzelfde object, maar in het ene geval wordt het bestudeerd als een gewichtsdra-

ger, en in het andere geval als mogelijk voorbeeld van Jugendstil-design. In beide gevallen gaat een wetenschapper op systematische wijze, volgens de normen binnen zijn of haar discipline, op zoek naar een antwoord.

Welke procedures zullen worden gevolgd, verschilt per onderzoeksdomein, maar in het algemeen wordt aangenomen dat wetenschappelijk onderzoek drie vaste elementen bevat.

1. Een *empirisch domein* ('empirisch' betekent letterlijk 'op ervaring berustend' en is afgeleid van het Griekse *empeiria*, 'ervaring'). Wetenschappers zoeken verklaringen voor waarneembare zaken zoals objecten, gebeurtenissen, handelingen en teksten. (De filosofie neemt hier een bijzondere plaats in: weliswaar uitgaand van teksten, bestaat ze vooral uit abstract denkwerk.)
2. Een *theorie* of theorieën ('theorie' is afgeleid van het Griekse *theoria*: 'beschouwing'). Een theorie is een abstract model waarmee patronen in het empirische domein worden beschreven. Waarom ziet iets eruit zoals het eruitziet? Waarom gebeurt er wat er gebeurt? De fysicus kan de instorting van een tafel verklaren aan de hand van een algemeen toepasbare theorie over de relatie tussen gewicht en draagkracht. De kunsthistoricus ziet de tafel als voorbeeld van een stijl die in ander meubilair uit dezelfde periode terug te vinden is. Bij het bedrijven van wetenschap gaat het niet alleen om de toepassing van theorieën op nieuwe onderwerpen. Men zoekt in principe naar een kritische confrontatie tussen theorie (algemeen model) en empirie. De theorie biedt een zoeklicht om naar het studieobject te kijken, maar dit object kan de theorie ook tegenspreken. Zo nodig wordt de theorie aangepast of desnoods overboord gezet.
3. Een *methode*: toevallige ontdekkingen spelen wel een rol in de wetenschap (zeker bij historisch onderzoek), maar zijn niet kenmerkend. Wetenschappers gaan eerder actief te werk en gebruiken daarbij een methode: een specialistische werkwijze om systematisch naar antwoorden te zoeken. Een historicus gaat meestal op zoek naar meer informatie in een bepaald archief, een natuurkundige zet een experiment in een laboratorium op, een socioloog zal eerder de straat opgaan. Het idee dat je aan de universiteit een 'vak' leert, is een afspiegeling van het belang dat gehecht wordt aan het aanleren van wetenschappelijke methodes.

empirisch domein

theorie

methode

In de moderne wereld werken wetenschappers binnen het kader van disciplines, de zojuist genoemde 'vakken.' Een *discipline* is een onderzoekstraditie met 'een eigen canon van inzichten.'² Wetenschappers binnen een discipline werken meestal volgens hetzelfde *paradigma*³: een consensus met betrekking tot de vragen die relevant zijn, de theorieën die nog van

discipline

paradigma

kracht zijn, de methodes die geschikt zijn, en de bewijsvoering die bij de discipline hoort. Een wetenschappelijke discipline heeft aldus een collectief en sociaal karakter: het is een trefpunt waar wetenschappers elkaar kunnen vinden en van elkaars werk kunnen profiteren, maar ook waar bevindingen de kritiek van collega's moeten doorstaan. Daarbij hoort een sociale organisatie: opleidingen, verenigingen en vaktijdschriften die de kaders vormen waarbinnen deze uitwisselingen plaatsvinden en die gezag verlenen aan de vakbeoefenaars. Als je vanuit een gevestigde positie binnen de discipline spreekt, zullen je uitspraken meer overtuigingskracht en meer 'waarheid' bezitten dan dezelfde beweringen van een amateur, aldus de filosoof Michel Foucault (1926-1984).⁴

Paradigmawisselingen

Het begrip *paradigma* werd gelanceerd door Thomas Kuhn (1922-1996) in zijn baanbrekende studie *The Structure of Scientific Revolutions* (1962). Een 'paradigma' is een dominante theorie die als een soort wetenschappelijke bril werkt door bepaalde aspecten van het empirische domein zichtbaar en onderzoekbaar te maken en andere aspecten naar de achtergrond te schuiven (denk aan de bekende tekening waarop je ofwel een eend ofwel een konijn ziet, maar nooit allebei tegelijk, vgl. hoofdstuk 5). Zo'n paradigma bepaalt al het werk dat in een gegeven periode in een gegeven discipline gedaan wordt. Af en toe komt iemand met een radicaal nieuwe theorie die heel vruchtbaar blijkt te zijn en die de oude invalshoek verduistert. Anderen nemen deze theorie over en benaderen voortaan het veld vanuit het nieuwe paradigma, omdat dit nieuwe verbanden zichtbaar maakt of een verklaring biedt voor dingen die in het oude paradigma als losse draadjes aan het geheel hingen. Zo vond bijvoorbeeld een omslag in de bestudering van de mechanica plaats toen Galilei (1564-1642) beweging in termen van verplaatsing ging zien en zodoende met een heel ander en op dat moment veel vruchtbaarder denkraam werkte dan zijn voorgangers die in navolging van Aristoteles (384-322 voor Christus) steeds in termen van de 'veranderende kwaliteiten' van het object dachten.

De geschiedenis van disciplines, aldus Kuhn, kun je beter benaderen in termen van een reeks 'paradigmawisselingen' dan in termen van de langzame accumulatie van kennis. Wie in het nieuwe paradigma zit, vindt het moeilijk, zo niet onmogelijk, om de taal van het oude paradigma te hanteren. Vragen, concepten en modellen die in het oude paradigma nog leefden, raken nu in onbruik. Ze zijn in wetenschappelijk opzicht 'waardeloos' geworden, niet zozeer omdat hun 'onwaarheid' bewezen is, maar omdat ze niet meer in onderlinge samenhang gebruikt kunnen worden. Kuhns stellingname was streng en sinds de verschijning van zijn boek is er nogal wat kritiek geweest, vooral op het idee dat een vak via revoluties verandert. Vaak is het zo dat niet iedereen in een wetenschappelijke discipline op hetzelfde moment radicaal van paradigma wisselt, met het

gevolg dat oude en nieuwe paradigma's naast elkaar blijven bestaan. Soms wordt er in de wandelgangen te snel van een 'paradigmawisseling' gesproken. Maar Kuhns idee van paradigma's als gemeenschappelijke 'talen' die onderling moeilijk te vergelijken zijn, staat overeind, net als zijn waarneming dat deze paradigma's elkaar kunnen afwisselen.

De dynamiek die inherent is aan de wetenschapsbeoefening, bepaalt ook de indeling in disciplines. Disciplines zijn historisch gegroeide samenwerkingsverbanden: de sociologie is bijvoorbeeld pas aan het begin van de twintigste eeuw als academisch vak tot stand gekomen. Sommige disciplines vallen op den duur weg als er geen vernieuwing meer in zit, of als de aandacht van de beoefenaars verschillende kanten op gaat. *Interdisciplinariteit* is een belangrijke motor achter dit soort ontwikkelingen en wordt in de huidige visie op wetenschap hoog aangeslagen. Interdisciplinariteit is een kruisbestuiving tussen disciplines onderling: door concepten te ontwikkelen die tussen bestaande disciplines invallen, komen nieuwe studieobjecten aan het licht die voorheen nergens een plek hadden. Om het nieuwe domein vervolgens in kaart te brengen, gebruikt men theorieën en methodes uit diverse disciplines. Als de samenwerking slaagt en tot nieuwe theorieën leidt, dan komt geleidelijk aan een nieuwe discipline tot stand. Zo is de 'psychologie' in de latere negentiende eeuw als discipline ontstaan uit een interdisciplinaire ruimte waarin medici, filosofen en biologen werkzaam waren.

interdisciplinariteit

Als de wetenschap in de praktijk beoefend wordt vanuit het perspectief van verschillende disciplines, in hoeverre klopt het dan nog van één soort wetenschap te spreken? Tellen de verschillen tussen disciplines niet zwaarder dan de overeenkomsten?

1.3 In gebieden verdeeld: hard, minder zacht, zacht?

Er is binnen de wetenschapsfilosofie veel gedebatteerd over de vraag of er één soort wetenschap is of niet. In feite komt dit neer op de vraag of een bepaalde discipline of cluster van disciplines als meetlat genomen moet worden voor de andere.

In de praktijk wordt 'de wetenschap' meestal in drie grote clusters ingedeeld: de *geesteswetenschappen*, de natuurwetenschappen, en de sociale wetenschappen (in Nederland spreekt men vaak van alfa-, bèta- en gammawetenschappen). Deze drie gebieden worden in eerste instantie afgebakend op grond van hun onderzoeksobjecten. Grofweg hebben de natuurwetenschappen de *natuur* als object, de sociale wetenschappen de

geesteswetenschappen